

ПІСЛЯСЛОВО

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЄЗНАВЧОЇ НАУКИ

Релігієзнавство – порівняно молода і водночас одна з найдавніших галузей гуманітарного знання. Найдавніша тому, що знання про релігію ми знаходимо у творах авторів країн ще давнього світу. Молода тому, що її складові як науки почали конституюватися в систему знання лише в XVIII-XIX століттях. Визначитися у своєму предметі релігієзнавству виявилось куди важче, ніж іншим гуманітарним наукам. Складність цього визначення зумовлена передусім гносеологічними чинниками. Річ в тому, що описати феномен релігії за допомогою звичних понять і категорій не можна. Особливістю релігії є те, що в ній відображаються не якісь зовнішні щодо людини природні і суспільні сили, а такий її особистісний стан, який можна назвати станом самовизначення у світі, здобуття людиною самої себе. Саме завдяки релігії природні й суспільні об'єкти набувають ролі знаків людських символів і ціннісних орієнтирів, а людина одержує можливість відчутти свою причетність до тих процесів, які відбуваються у Всесвіті, але не одержали якогось логічного обґрунтування, виступають як продукт дії якихось непізнаваних Вищих Сил, що існують реально. В релігії людина усвідомлює своє ставлення до світу насамперед через ставлення до свого роду межових основ власного буття і самовизначається в ньому на основі віднайдення в собі того надлюдського, що єднає її з трансцендентним. І тут правим був відомий історик А. Тойнбі, який розумів релігію як таке ставлення людини до життя, яке допомагає їй здолати його труднощі шляхом надання задовільних духовних відповідей на фундаментальні питання про таємницю Всесвіту і її роль і місце в ньому.

У своєму функціонуванні релігія виходить за межі свого індивідуального буття. Вона піддається доктринальній і обрядово-культовій інтерпретації, через свої інституалізовані структури входить в різні сфери людської життєдіяльності, сакралізуючи їх. Тому предметом релігієзнавства в широкому його аспекті є, окрім природи

релігії, також її функціональність у великому різноманітті цього.

Відмінні світоглядні позиції, слідування різним культурним традиціям, навіть громадські оцінки характеру наукової діяльності зумовлюють різноманіття дослідницьких установок релігієзнавців, їх теоретичних цілепокладань. Працюючи в одній і тій же самій предметній сфері, вони можуть користуватися різними нормами пізнання – світськими чи богословськими. Звідси поділ релігієзнавства на академічне і богословське. Проте **академічність релігієзнавства** – це не ворожість щодо релігії, як дехто прагне її так витлумачувати. Особливістю його є дотримання світоглядної нейтральності щодо релігії, чого немає в богословському релігієзнавстві, яке, до того ж, має ще й конфесійну зорієнтованість.

В релігієзнавчому пізнанні важливо уникнути двох крайностей – богословської включеності в систему релігійного феномену і прагнення вже, скажемо так, з точки зору релігійної людини говорити про саму релігію та світського критицизму й нігілізму, коли релігійні вияви розглядаються як щось аномальне для людського буття.

Сучасне світське релігієзнавство загалом характеризує ряд рис, а саме: об'єктивність, світоглядний плюралізм, позаконфесійність, історизм, відкритість, системність.

Вирішення питання **структурованості релігієзнавства** перебуває у прямому зв'язку з визначенням його предмета і зумовлене передусім складною функціональністю релігії, відмінністю теоретичного цілепокладання різних релігієзнавчих дисциплін. Багатодисциплінарність релігієзнавства залежить також від світоглядних позицій і культурницьких традицій дослідників його структури. За основу виділення релігієзнавчих дисциплін слід брати, по-перше, теоретичну зорієнтованість дослідницьких пошуків, а по-друге - параметри і сфери функціональності релігії. Якщо філософія релігії зайнята внутрішнім контекстом релігійного феномену, його функціональністю як цілого, соціологія релігії – зовнішнім контекстом релігії переважно в її суспільно-спільнотному функціонуванні, психологія релігії – емоційно-психологічними особливостями функціонування релігійності на індивідуальному рівні, то історія релігії прагне досягнути процес становлення релігії як в конкретно-хронологічному й історико-культурному, так і в загальному соціально-історичному контекстах.

В нашій літературі, слідуючи за професором Д. Угриновичем, релігієзнавство поділяють на теоретичне та історичне. Не стану тут дискутувати питання правомірності такого поділу. Як на мене,

філософія релігії є одним із дисциплінарних утворень релігієзнавства, так само як і історія релігії. **Головна специфіка релігієзнавства** (на відміну від вивчення релігійних явищ окремими науками) **в тому, що воно вивчає релігію не в цілому, а як ціле, в органічній сукупності всіх її складових і функцій.** Релігія постає для нього не як статичне, а як динамічне явище. **Предметом релігієзнавства є функціонуюча релігія,** а це функціонування відбувається через взаємодію і взаємовпливи всіх її складових, і не з абсолютним відмиранням чогось в ній при зміні історичних епох, бо ж релігія має передісторичний зміст.

Але те релігієзнавство, яке ми викладаємо у вузах, судячи з новітньої підручничкової літератури, є скоріше конфесійно-інформативним, ніж, власне, науковим. Одні й ті ж положення з приводу феномену релігії, її структури і функцій, історії та конфесійних визначеностей, якими оперували викладачі курсу з наукового атеїзму, повторюються нині в курсі з релігієзнавства, але вже без опійних оцінок, інформативно. Більше того, у нас ще є релігієзнавці, які з певним апломбом неперевешеності свого рівня пізнань переживуть те, що говорили науковці минулих століть або що говорять про релігію нинішні наші колеги на Заході, і вважають, що цим розвивають релігієзнавчу науку України. Але це далеко не так. Спілкуючись із зарубіжними дослідниками релігії під час своїх неодноразових поїздок за кордон на наукові конференції, я переконався в тому, що тут ми маємо справу скоріше із створеними ними якимись новими умоглядними конструктами, новими, витвореними ними, умоглядними поняттями з осягнення релігійних феноменів, а не з власне дійсним науковим аналізом багатоманіття сучасних релігійних явищ і процесів. А це має місце тому, що реальний об'єкт нашої дослідницької уваги – жива сьогоднішня релігія і релігійність – існує по суті поза ними, вони з нею не контактують, не мають включеного безпосереднього спілкування. Маємо мислення наздогадки, судження-міркування, а не теоретичне осягнення об'єкту на основі певної емпіричної бази.

Чи часто наш сьогоднішній релігієзнавець буває в храмах і молитовних будинках різних конфесій, чи читає він нині багатий видрук різноконфесійної літератури і періодики, чи регулярно він слухає радіо- і дивиться телепередачі з релігійної тематики, веде бесіди з богословами, релігійними діячами, просто віруючими різних конфесій? Ні й ні. Мене страшить те, що релігієзнавство розвивається як якась “наука в собі”. Наші релігієзнавці (зокрема, аспіранти і молоді

пошуківці) працюють в рамках наявних вже професійних видруків, дискутують один з одним, розвивають чи завивають один одного, не рахуючись навіть з тим, що, крім академічного (світського), є ще й богословське релігієзнавство. То ж я закликаю (і ми в себе у Відділенні в цьому плані працюємо) до творчої співпраці академічних і богословських релігієзнавців, до здолання релігієзнавства як науки-в-собі, відходу від цитатного, інтернетного, пустословного і умоглядного релігієзнавства і переходу до релігієзнавства, яке ґрунтується на знанні релігійних феноменів в їх нинішніх богословських, обрядових та організаційних виявах, до того ж не заочному, а реальному.

Саме українські релігієзнавці - спочатку в житті, а тепер і в дослідженнях - започаткували нову сферу релігієзнавства – практичне. І це не тому, що ми не маємо таланту чи бажання входити в метафізичні хащі філософії, історіософії чи психології релігії, а чи ж хочемо в такий спосіб знайти собі легку сферу для подальшої діяльності. Ми цим також аж ніяк не піддаємо сумніву практичну чи теоретичну значимість праць філософів чи психологів релігії. Більше того, ми їхніми працями активно користуємося.

Але наші дослідження зорієнтовані не на нові умоглядні словоплетива щодо релігійних феноменів, яких багато можна назбирати на сайтах Інтернету. Вони направлені насамперед на оприсутнення релігії в суспільстві, від якого вона аж ніяк не відокремлена, хоч і відокремлена від держави. Кожний віруючий, як і будь-яка релігійна інституція, водночас є і не від світу цього і в цьому світі. Ось тут якраз і пролягає та межа, яка різнить теоретичне і практичне релігієзнавство. Останнє, власне, й покликане відтворити реальні шляхи входження віруючого і релігійних інституцій у світ. Це передбачає дослідження шляхів цього входження насамперед через взаємодію сакральних (церковних) і світських інституцій (в т.ч. й з державою), через перебирання на себе рядом релігійних організацій світських форм діяльності, через міжконфесійну взаємодію, а не протистояння, через підключення до вирішення складних проблем нинішнього українського соціуму, до різних міжнародних релігійних спільнот тощо.

Бути практичним релігієзнавцем значно тяжче, ніж теоретиком релігії. Ти тут щодня маєш справу з живою і часто неочікуваною ситуацією, із сформованою століттями міжконфесійною упередженістю і водночас незваними релігійними новотворами, із прагненнями окремих спільнот лише себе розглядати як релігію (до

того ж - єдиноістинну), а інші віросповідання – як ересь. Релігієзнавець-практик постійно зустрічається із фактами необґрунтованої заангажованості з боку державних чиновників різного рівня (від Президента країни до голови сільради) на певні (а то й лише одну) Церкви чи релігійні течії і водночас всіляким протистоянням (часто антизаконним), адмініструванням, бюрократизуванням щодо інституцій інших конфесій.

То ж, як бачимо, практичне релігієзнавство визначає своє дослідницьке поле не за рахунок негативного, опортуністичного ставлення до релігієзнавства теоретичного. Воно, поруч з ним, має право на своє існування. Але не рахуватися з тим, що в наш час відбувається зміщення інтенцій осмислення релігійних явищ, зміна тематичних і концептуальних орієнтацій релігійних спільнот, ми не можемо. Відходить те бачення релігії, яке сформувалося в епоху модерну. Релігія сама відчуває вже якусь свою непотрібність, незапрошеність. Сьогоднішній віруючий виштовхує її на окраїни свого життя і свідомості. Він розміщує її ще у своєму побуті – домашньому і почасти громадському, а в інші сфери – її просто не допускає, бо ж не знаходить їй там місця.

Але справа не тільки в тому, що сьогоднішній віруючий нині переважно невоцерковлений. Визнаємо, що він дотримується переважно етикету своєї релігії, а не її етики. Визнаємо і те, що значною мірою вже не працюють Заповіді Мойсея у своїх установах не красти, не вбивати, не чинити перелюб, не посягати на майно ближнього та ін. В наш час порушено також довіру до науки, бо ж маємо процвітання позавіросповідної містики, окультизму, іншого духовного хламу. Проте це є також релігійність. Вона не є традиційною, але вона стає масовою, базуючись на різних повір'ях і забобонстві.

Народ в масі своїй вже перестав вірити в якесь заступництво і допомогу історичних Церков. І якщо віруючі старшого віку із-за традиції, просто звички ще відвідують їхні храми, то молодь значною кількістю пішла до харизматів, де знаходить сучасні засоби і для спілкування, і для збагачення своїх пізнавальних інтересів, і для задоволення художніх потреб в нових формах. У всякому разі, вона не сліпа і бездіяльна маса глядачів (як у храмі традиційної конфесії), а активна спільнота релігійного життя. То ж епоха постмодерну вимагає вивільнення від якихось стандартних, віками усталених форм боговшанування. Вона актуалізує питання творчого богомисля і богодіяння. Церква, якщо вона хоче бути “запрошеною”, має у

відповідних формах відповідати на ці виклики часу.

Отже, як бачимо, практичне, значно урізноманітнене нині ставлення віруючого до світу, те практичне релігійне мислення, що супроводжує його, стають відокремленими релігійними феноменами, а відтак – окремими об'єктами осмислення. Саме це й спонукає нас виокремити в релігієзнавстві його практичне дисциплінарне утворення.

Перш ніж розглядати детально його зміст, згадаймо принагідно виокремлення Кантом “практичної філософії”. У німецького філософа знаходимо два модуси застосування розуму - технічно-практичний і морально-практичний. Не стану тут вникати в деталі розмірковувань німецького філософа, але відзначу те, що для Канта індикатором достеменної практичності (практичного розуму) поставала свобода. “Практичне є все те, що можливе завдяки свободі”, - зауважує він.

Так ось для **практичного релігієзнавства однією із вихідних його категорій постає саме категорія свободи совісті**. Ця свобода сама по собі є безумовною і абсолютною. Вона постає як практичне апіорі. Лише така свобода, а ми її всіляко прагнемо утвердити в українському соціумі і в цьому виявляється наше діяння як практичних релігієзнавців, виступає не як щось зовнішнє, нав'язане особистості, а як щось внутрішнє, трансцендентне, само собою зрозуміле. Формуючи дійсне розуміння свободи совісті, ми цим прагнемо спонукати кожного віруючого, незважаючи на його конфесійну належність, піднятися над собою, своєю релігійною заангажованістю, по-іншому прочитати ті відомі всім слова з Біблії, коли Бог засвідчує, що єдиною його ознакою є лише те, що він Є, тобто просто проголошує своє буття. А якщо це так, то тоді будь-який конфесійний поділ, будь-яке обрядове оформлення релігії - не від Бога, а від людини. То чого ж із-за цього, наголошуємо ми конфесіям, вступати в якісь битви і конфесійні протистояння. Якщо Ісус Христос вчив любити не просто ближнього, а передусім ворога свого, то хіба є християнським явищем міжконфесійна ворожнеча або зневага до інаковіруючої чи взагалі невіруючої людини. Визнаймо право кожного на свій шлях до Бога, свої форми його вшанування і це буде виявом реального гуманізму.

Практичне релігієзнавство актуалізує не лише питання функціональності релігії, а й її цінності. Проблема аксіології релігії, її етичних норм у їхньому взаємозв'язку із соціальним станом людини є важливою для нього. Актуальним для нього є й питання суб'єкта релігійної діяльності. І тут ми працюємо над тим, як підняти рівень

освіченості духовенства, як донести до нього здобутки не тільки релігієзнавчої, а й всієї науки. Священик і пастор мають бути не служителями культів, а насамперед душпастирями. Це вимагає від них не лише глибокої освіченості, а й знання психології особистості, її життєвих запитів та інтересів.

Як бачимо, тематичне поле і проблематика сучасного практичного релігієзнавства лежить на межі багатьох дисциплін – психології, аксіології, глобалістики, праксеології, соціології та інших.

Не стану далі говорити тут про проблеми практичного релігієзнавства, але зауважу насамкінець, що лише вихід нашого фаху в практичну сферу вивільнить його від тієї кризи, яку воно переживає. Цю **кризу релігієзнавства** я вбачаю в наступному:

1. Наявне відмежування релігієзнавства як науки від релігієзнавства як навчальної дисципліни, а відтак тематична й змістовна закостенілість останнього.

2. Сформувалася певна непорушна окресленість (завершеність) тематичного поля релігієзнавства, яке є у своїй структурній основі певним запозиченням із колишнього курсу наукового атеїзму.

3. Наявна відстороненість від релігієзнавчого аналізу протистояння різних думок, різних позицій (в т.ч. й вільнодумчих) на феномен релігії.

4. Має місце певна заангажованість дослідників і педагогів на християнстві й перенесення його особливостей як релігії на весь релігійний феномен, на всі конфесійні вияви релігійності.

5. Релігієзнавство розвивається як наука-в-собі, бо ж, замість вивчення реальних процесів релігійного життя, дослідники копірсаються (переважно через сайти Інтернету) в думках і судженнях своїх колег минулого часу і сьогодення. Релігієзнавство відтак постає в стані загнанного у глухий кут ізоляції від практичної релігійної дійсності, своєрідною релігієзнавчою маніловщиною.

6. Домінування в релігієзнавчих виданнях і дослідженнях висновків і описань авторів минулого (Тейлор, Фрезер, Леві-Брюль, Мюллер та ін.). Користування в наукових висновках і викладанні навіть ілюстративним матеріалом з творів цих авторів минулих століть.

7. В релігієзнавчу освітню сферу прийшли ті, хто не має належної підготовки з фаху, а відтак вони часто лише дискредитують і знецінюють релігієзнавство як науку і навчальну дисципліну, викладають релігієзнавство, як загалом глибоко теоретичну

дисципліну, в розважальних формах типу: а чи знаєте ви?

8. Маємо здрібнення і дублювання тематики наукових досліджень, втечу в дослідницькій роботі від актуальних проблем сьогодення у вивчення переважно проблем і подій історії релігії, історії духовності, вивчення без знання відповідної мови релігій певних зарубіжних країн, їх функціональності там.

9. Широка компіляція і плагіат матеріалів Інтернет-сайтів й подання їх як свого здобутку без будь-яких посилань. Переклад зарубіжних релігієзнавчих видань українською мовою і видрук їх вже за своїм прізвищем як своїх наукових праць чи навчальних посібників або хрестоматій. В такого “автора” нові підручники з’являються не то що щорічно, а майже щомісячно. І він чомусь, нехтуючи своїм авторитетом, не здогадується, що інші вловлюють його плагіаторство, дивляться на нього як на пустушку.

10. Українське релігієзнавство має визнані здобутки в дослідженнях з історії, політології та етнології релігії, християнської конфесіології, проблем суспільного буття релігії. Водночас у нас ще відсутні значимі наукові розробки з філософії і феноменології релігії, з історіософії, соціології і психології релігії.

Враховуючи те, що нині в Україні практично є одна академічна наукова установа з релігієзнавства, яка не може своїм штатом охопити **всі актуальні проблеми нашої науки, можна вирішити це питання шляхом кооперації наукової роботи всіх науковців-релігієзнавців країни**. Це передбачає створення при Українській Асоціації релігієзнавців тематичних дослідницьких груп із включенням до складу кожної з них науковців з різних наукових чи освітніх установ країни. Скажімо, будуть наукові тематичні групи з дослідження православ’я, католицизму, протестантизму, ісламу, нових релігійних течій, сучасної містики, історії християнства, історії релігії в Україні, історії релігієзнавчої і богословської думки, проблем свободи совісті тощо. Робота груп буде плануватися і виявлятиметься у виданні колективних монографій. Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ працює нині над тематикою можливих і бажаних дисертаційних досліджень, бо ж тепер вже часто пишуть про одне й те ж, але під іншими назвами і різними реченнями. Ми прагнемо добитися через ВАК обов’язкової реєстрації всіх дисертаційних тем в Координаційній Раді з релігієзнавства НАН України. Варто провести також спеціалізацію обласних осередків Української Асоціації релігієзнавців у проведенні ними наукових конференцій, щоб усунути наявне дублювання їх тематики.

Актуальним є також питання активного виходу українського релігієзнавства у широкий світовий ареал нашої науки. Бажано, щоб його презентували на різних зарубіжних наукових конференціях, на релігійних форумах, в міжнародних релігієзнавчих інституціях не лише переважно співробітники Відділення релігієзнавства ІФ НАНУ, а й представники вузівської релігієзнавчої науки.

То ж будемо сподіватися, що нам пощастить здолати ті труднощі, які переживає нині наша наукова галузь, хоч загалом наші здобутки все ж виглядають значно вагомішими, ніж в наших колег з ближнього зарубіжжя. Ніхто там не має трьох (донедавна – чотирьох) періодичних видань, а у нас є. Це – “Релігійна свобода”, “Українське релігієзнавство”, “Людина і світ” та “Релігійна панорама”. Там не проводиться, як у нас, щороку, з видруком матеріалів десятків наукових конференцій. У них відсутня у вузах як обов’язкова навчальна дисципліна “Релігієзнавство”. Вони не беруться до видруку багатотомної історії релігії своєї країни чи релігієзнавчої енциклопедії. Ми це маємо. Вже видруковано сім книг десятитомника “Історія релігії в Україні” і пишеться тритомна “Українська Релігієзнавча Енциклопедія”. Лише за останні десять років Відділенням релігієзнавства ІФ НАНУ видруковано біля 250 монографій, наукових збірників, часописів та брошур, проведено більше сотні конференцій, колоквіумів, Днів релігійної свободи та ін.

Найвагоміший здобуток наш - це порівняно широкий вихід українського релігієзнавства в міжнародний релігієзнавчий простір. Ми вже співпрацюємо із п’ятью міжнародними релігієзнавчими асоціаціями, виїздимо в ближнє і далеке зарубіжжя для участі в роботі наукових конференцій, парламентів релігій, обговорень в різних міжнародних інституціях проблем свободи буття релігії в суспільстві.

Налагодженій корпоративності релігієзнавців Україні заздять представники інших сфер гуманітарної науки, але саме вона є одним із вагомих чинників наших успіхів.